ਅਰਮਾਨ (ARMAAN)
Vol. 3 | Issue 3 | July-Sep. 2025
ISSN: 2583-9446 (O)
Paper Published Id: ARMN030322
Available online at: www.armaan.org.in
DOI: https://doi.org/10.64119/armaan.vol.3.issue3.22

ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਟ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ: ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਆ

DALIT VEDNAWAN DA NAAT-PARGTAA: LACHHU KABADIA

ਡਾ. ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (Dr. Chander Parkash)
ਮੁਖੀ, ਪੀ.ਜੀ. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ (Head, P.G. Punjabi Department)
ਐਮ ਐਮ ਡੀ. ਡੀ ਏ ਵੀ ਕਾਲਜ, ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ (ਪੰਜਾਬ)
Email ID: chanderadeeb@gmail.com **ਮੋਬਾਈਲ**: +91-85281-00088

ਸਾਰ (Abstract)

ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਵਾਚਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ 'ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ' ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ 'ਪਾਠ' ਦਾ ਮਿਆਰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।ਸਮਾਜ ਦੀ ਅੰਤਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼; ਸਿਰਜਕ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਛਾਣ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ,ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਏ ਮਾਨਵੀ-ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਭੰਡਦਾ ਹੈ। ਨਾਟ-ਵਿਧਾ ਜ਼ਰੀਏ ਮੰਚ 'ਤੋਂ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ 'ਬੇਪਛਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ' ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਾ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਟ- ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕ 'ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਆ' 'ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾਵਾਂ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਕੀਵਰਡ (Keyword): ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਆ, ਨਾਟ-ਮੰਚ, ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ, ਸੰਘਰਸ਼, ਚੇਤਨਾ।

1. ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾ: ਆਵਾਜ਼/ ਬੇਅਵਾਜ਼

1.1 'ਦਲਿਤ' ਸ਼ਬਦ-ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉੱਦਮ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਬਾਰੇ ਓਮਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਮੀਕੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

> *ਜਿਸ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਸਤਾਇਆ ਹੋਇਆ, ਗਿਰਾਇਆ ਹੋਇਆ, ਅਣਦੇਖੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਕੁਚਲਿਆ ਹੋਇਆ, ਮਸਲਿਆ ਹੋਇਆ, ਬਰਬਾਦ ਹੋਇਆ, ਹਿੰਮਤ ਹਾਰਿਆ, ਹੌਂਸਲਾ ਛੱਡਿਆ, ਵੰਚਿਤ ਆਦਿ।"[1]*

ਇਉਂ 'ਦਲਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੈ। ਘੱਟ ਮਿਹਨਤਾਨੇ 'ਤੇ ਵੱਡੀ-ਲੰਮੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਕਾਮੇ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਗੁਲਾਮ, ਔਰਤਾਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ, ਜਨ- ਜਾਤੀਆਂ ਆਦਿ ਘਣਾ ਕੁਝ ਇਸਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ-ਕਲਾ ਪਿੜ 'ਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ, ਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ; ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਜਗੀਰੂ - ਪੂੰਜੀ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ 'ਵੰਗਾਰਨਾ', ਜਾਤੀ ਹਊਮੇ ਨੂੰ 'ਲਲਕਾਰਣਾ' ਅਤੇ ਨਕਾਰੇ ਨੂੰ 'ਸਵੀਕਾਰਨਾ' ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨਾਲ 'ਲੋਕ-ਪਹੁੰਚ' ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।ਇਹ ਪਹੁੰਚ 'ਲਿਟਰੇਚਰ ਆਫ਼ ਐਕਸ਼ਨ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼, ਬਗਾਵਤ ਸਮੇਤ।ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਣ ਕੁਮਾਰ ਲਿੰਬਾਲੇ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਦਸਵਾਂ ਅਤੇ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਗਿਆਰਵਾਂ ਰਸ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ 'ਸਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ' ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ 'ਸਮਾਨਤਾ, ਭਾਈਚਾਰੇ, ਆਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲਾਂ' ਨੂੰ ਤਵੱਜੋਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।ਕਲਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ;ਜੀਵਨ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕਾਰੀ ਦੀ ਤਿਕੜੀ ਵਿਚੋਂ ਆਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ 'ਬੇਆਵਾਜ਼ਾਂ' ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਹਾਅ ਤੋਂ ਉਲਟ।'ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਆ' ਵਹਾਅ ਤੋਂ ਉਲਟ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ/ਸੁਣਾਉਣਾ ਜਾਣਦੈ:। ਜਿਵੇਂ:-

> *'ਫੇਰ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਖੱਤਰੀ ਕਿਉਂ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦੈ ...ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ਼ ਜੱਟ ਕਿਉਂ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦੈ ...ਜਾਂ ਤਾਂ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਨਾਲ਼ੋਂ ਖੱਤਰੀ ਲਾਹ ਦਿਓ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਜੱਟ ਹਟਾ ਦਿਓ... ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ, ਨਾਲ਼ ਨਾਈ/ ਛੀਂਬਾ, ਝਿਓਰ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿਓ।[2]*

1.2 ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਦੁਵੰਡ 'ਮੁਹੱਬਤ' ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰਦੀ ਹੈ; ਲੱਛੂ ਦੇ ਸ਼ਿੰਦੇ ਪੁੱਤ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਧੀ ਦੀਪੀ ਦੇ 'ਪਿਆਰ' ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹੈ।ਉਂਝ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸਾਖੀ

Received: 16 August 2025 Accepted: 28 August 2025 Published: 05 September 2025

ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ 'ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ' ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਖਿਆਨ ਕਰਕੇ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਖੱਟਦੇ ਨੇ।ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਬਖ਼ਤਾਵਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਂਝ ਛੱਡ ਲੱਛੂ ਦੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਜਾਗੋ 'ਚ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ਼ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਚਿੰਬੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

1.3 ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦਿੱਖ, ਜਿੱਦ, ਤਾਕਤ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਸ਼ੋਸ਼ਣ- ਸ਼ਰਧਾ' ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਬਣਾ 'ਜਵਾਬ' ਭਾਲਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

'ਜੇ ਥੋਨੂੰ ਸੱਚੀਂ ਲਗਦੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚੋ ਨਿਕਲੇ ਆ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖੋ ਕਿ ਰੱਬ ਬਣੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਤੀਰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀਲ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸੀ।'[3]

2. ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾ: ਆਰਥਕ ਮਾਨਤਾ/ ਅਸਮਾਨਤਾ

2.1 ਸਮਾਜਕ ਉਚ-ਨੀਚ ਭਾਵਨਾ 'ਆਰਥਕ-ਮਾਨਤਾ' ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਜ਼ਾਮ ਵੱਲੋਂ ਥੋਪੀਆਂ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ, ਬੰਧਨ 'ਚੋਂ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਆਰਥਿਕ ਅਸਾਵੇਂਪਣ ਦਾ ਕਾਰਣ-ਕਾਰਜ ਬਣਦਾ ਹੈ। 'ਦਾਤੀ ਤਾਂ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਐ... ਕਣਕ ਵੀ...'ਫਿਕਰਾ, ਫ਼ਿਕਰਮੰਦੀ ਨੂੰ ਨੇੜਿਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੋਇੰ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ 'ਲੋਕ-ਮਨ' ਵਿਚ ਤਲਖ਼, ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ-ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੈਲੇ ਅਤੇ ਕੈਲੇ ਦਾ ਮਿੰਦੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਦੁਰਵਿਹਾਰ, ਘਰੇਲੂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਥ ਲੰਮੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2.2 ਸਮੂਹਿਕ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਹੱਕ; ਅਗਿਆਨਤਾ, ਗਰੀਬੀ, ਹੀਣਤਾ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਲਈ 'ਨਿਆਂਇਕ ਸੂਝਤਾ' ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਸੇਧ, ਸੂਝ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਝ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹਵਾਲਾ ਵੇਖੋ:

'ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸ਼ਾਮਲਾਟ 'ਚ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਡੈ...ਮਿਲਿਆ ਨੀਂ ਕਦੇ...ਘੜੰਮ ਚੌਧਰੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ...ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ!'[4]

3. ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾ: ਰਾਜਸੀ ਹੱਕ/ਅਨਿਆਂ

3.1 ਸਿਆਸੀ ਸਮਝ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਦਲਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀ ਥਾਹ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਗਹਿਰਾਈ ਤੱਕ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ 'ਬੌਧਿਕ ਚਲਾਕੀ' ਨਾਲ਼ ਵੀ 'ਬੌਧਿਕ ਕੰਗਾਲੀ' ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਕਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਡੂੰਘਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਸੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸਹਿਭਾਗਤਾ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਚਾਲਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਧੀਏ ਪਊਏ' ਦੇ ਮੁੱਲ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਲਾਲਚ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁਰਕਾਰੇ, ਛੇਕੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ:

'ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੈ ਸਾਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਦਾ ਆਟਾ... ਮੁਫ਼ਤ ਦੀ ਦਾਲ..... ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਰੋਲ਼ ਕੇ ਰੱਖਿਐ... ਅੱਜ ਇਨਕਾਰੀ ਆਂ ਅਧੀਏ ਪਊਏ ਬਣਨ ਤੋਂ...ਆਹ ਸਾਂਭ.. ਥੋਡੇ ਆਹ ਅਧੀਏ ਪਊਏ ਥੋਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ।'[5]

3.2 ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁਰਕਾਰੇ ਵਰਗ ਦੀ ਧੁੰਦਲੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਚਿਹਨਿਤ ਕਰਕੇ, ਚਿੰਤਨ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ: ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਰਾਹ ਤੁਰਦਾ ਹੈ।

4. ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾ: ਮੁਹੱਬਤੀ/ ਨਫ਼ਰਤੀ ਭਾਵ

4.1 ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਜਮਾਤ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਪੀੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ, ਸਮਾਜਕ ਅਪਰਾਧ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੁਜੈਲੇ ਸਥਾਨ ਵੱਲ ਧੱਕਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸੰਘਣੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਦਲਿਤ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਾਂਝ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਅਤੇ 'ਵਿਹੜੇ ਵਾਲਿਆਂ' ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਨ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਪੂਰਵਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

'ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਾਂਝ ਤਾਂ ਦੇਖਦਾ ਪਰ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਮੱਝਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ ਮੱਝ ਦੀਂਹਦੀ, ਡੰਗਰਾਂ ਦੇ ਵਾੜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਮੱਝ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬੱਝੀ ਦੀਂਹਦੀ, ਗਲੀਆਂ ਸੁੰਘੜ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਛੱਤਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀਆਂ, ਘਰ ਵਿਹੜੇ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਹੁੰਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲੇ ਵਿਹੜੇ ਸਨ... ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲਾ ਕਹਿਣਾ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਵਿਅੰਗ ਹੈ।'[6]

4.2 ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫ਼ੈਲਣ ਵਾਲੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਲਈ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

'ਜਿੰਨੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਆ...ਲੁੱਟਾਂ- ਖੋਹਾਂ, ਚੋਰੀਆਂ, ਚੈਨੀਆਂ ਖੋਹ ਹੁੰਦੀਆਂ... ਕਤਲ, ਡਾਕੇ... ਪਚਾਨਵੇਂ ਪਰਸੈਂਟ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ 'ਚ ਤੇ ਵਿਹੜਿਆਂ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ....ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਮਹਾਨ ਐ...ਰਿਸ਼ੀਆਂ -ਮੁਨੀਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ .. ਇਹ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ, ਇਹ ਵਿਹੜੇ ਕਲੰਕ ਹਨ, ਕਲੰਕ ਧੱਬਾ!'[7]

4.3 ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਵਜੂਦ, ਸਮਾਜਕ ਹੈਸੀਅਤ, ਇੱਛਾਵਾਂ – ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ 'ਟਕਰਾਅ' ਸਹੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਹਾਕੀ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਲੱਛੂ ਨੂੰ ਸਰਪੰਚਾਂ ਦਾ ਪੀਤਾ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਫੱਟੜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਬਲੀਅਤ ਉੱਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਭਾਰੂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ:

ਸਾਲ਼ਾ... ਪੱਗ ਕੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਗਿਐ ... ਕੱਢੋ ਸਰਦਾਰੀ ਇਹਦੇ ਹੱਡਾਂ 'ਚੋਂ ਮਾਰੋ...ਮਾਰੋ ਭੈਣ ਚੋ'[8]

5. ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾ: ਪਛਾਣ/ ਗ਼ੈਰ-ਪਛਾਣ

5.1 ਦਬਾਅ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁੰਗੜਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ, ਸਮਾਜਕ -ਬਣਤਰ ਦੀ ਉਚ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ 'ਨਿੱਘ' ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।ਬਣੇ 'ਫਰੇਮ' 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕਣ ਵਾਲੀ ਅੱਖ ਦੀ ਕਮੀਂ; ਖੁਰਦਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।ਇਹ ਉਕਸਾਹਟ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ-ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ' ਖ਼ਾਲੀ' ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸਦੀ 'ਨਾਮਕਰਨ-ਪਛਾਣ' ਵੀ ਗਾਇਬ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਂ ਵੀ 'ਸੁੰਘੜਨ' ਲੱਗਦੇ ਨੇ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਦੇ ਖਿੱਝ-ਬੋਲ 'ਚੂਏਂ ਜਿਹੇ ਨੂੰ ਘਰੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ ਕਰ' ਤੜਫਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਅਫ਼ੀਮ ਦੀ ਚਾਟ 'ਤੇ ਲਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕੀਬ ਨਾਲ ਘੜ ਕੇ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵੀ 'ਫਾਰਗ' ਕਰਨਾ ;ਅਗਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਲੱਛੂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਘਰ-ਜੀਅ ਮਿੰਦੀ, ਸ਼ਿੰਦੇ ਦੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਨਾਟ-ਸੰਵਾਦ ਨਜ਼ਰ ਹੈ:

'ਹੈਅਅ ਸਾਲ਼ੀ ਕਤੀੜ ...ਹਟੋ ਪਿੱਛੇ ..ਭੁੱਖੇ ਨੀ ਤੋਰਨ ਲੱਗੇ ਤੁਹਾਨੂੰ... ਦੇਖ ਸਾਲ਼ੇ ਕਿੱਦਾਂ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਭੱਜਦੇ ਐ...ਪਤਾ ਨੀ ਥੋਨੂੰ ਕਿ ਅੰਦਰ ਜੱਟ ਜਿਮੀਦਾਰ ਲੰਗਰ ਛਕੀ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਛਕ ਲੈਣ ਫਿਰ ਥੋਨੂੰ ਵੀ ਰੋਟੀ ਮਿਲ ਜੂ ..ਮਿਲ ਜੂ ਮਿਲ ਜੂ ਟੁੱਕੜ ...ਚਲੋ ਹਟੋ ..ਥੋੜੀ'[9]

6. ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾ: ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ/ ਅਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ

6.1 ਨਾਟਕ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ 'ਚ ਪਾਠਕ- ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

'ਇਹ ਨਾਟਕ ਗੁਨਾਹ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਨਾਟਕ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਧੱਕੇ ਲਈ ਸ਼ਰਮਸ਼ਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਨਾਟਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਵੰਗਾਰਨ ਲਈ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਓਣ ਦਾ ਹੱਕ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ, ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਜਾ ਕੇ ਧੌਣ ਸਿੱਧੀ ਕਰ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਮਾਦਾ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ!'[10]

6.2 ਨਾਟਕ ਦਾ ਹਰੇਕ ਬੋਲ, ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਫਲਸਫ਼ੇ 'ਕਿਰਤ ਕਰੋ, ਵੰਡ ਛਕੋ' ਨੂੰ ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ 'ਚ ਬਦਲਣ ਲਈ 'ਬਾਬੇ' ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਨੀਚਾਂ ਅੰਦਰ ਨੀਚ ਜਾਤ' ਉਚਾਰਨ ਵਾਲ਼ਿਆ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਤ ਦੇ। ਇਉਂ ਬੇ-ਗ਼ਮ ਪੁਰਾ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਲੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ

'ਸਾਡੇ ਹਿੱਸੇ ਤਾਂ ਗ਼ਮ ਈ ਗ਼ਮ ਆਏ... ਸਾਡਾ ਵੀ ਜੀਅ ਕਰਦੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗੀਏ... ਹੱਸਦੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹੀਏ... ਪਰ ਚਿਹਰੇ ਤਣੇ ਈ ਰਹਿੰਦੇ ਆ..'[11]

7. ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾ: ਇਤਿਹਾਸ/ ਮਿਥਿਹਾਸ

7.1 ਦਲਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਿਆਂ ਦਰਸ਼ਨ, ਇਤਿਹਾਸ- ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਮੁੜ ਵਾਚਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ, ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ, ਪਛਾਣ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਨੇ। ਰਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਕਰਣ, ਏਕਲਵਯ, ਸੰਭੂਕ, ਸੀਤਾ ਆਦਿ ਪਾਤਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਘੁੰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।'ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਆ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਰਾਜ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਮਾਫੀਨਾਮਾ' ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਵੱਲੋਂ ਸੰਗਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲੱਛੂ ਦੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਪਰਸਾਦ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਤਕਰਾ; ਸਿਰ ਚਕਰਾਉਣ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

7.2 ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਇਹ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ; ਸਮਾਜ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਧਾਰਮਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਜ਼ਾਵੀਏ ਤੋਂ ਸੋਚਣ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਨਾਕਾਰਤਮਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਦੀ ਹੈ।

8. ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾ: ਸ਼ਬਦ ਪਹੁੰਚ/ ਅਪਹੁੰਚ

8.1 ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੁਰ ਤਿੱਖੀ ਹੈ।ਕਠੋਰ ਹੈ। ਲਹਿਜ਼ਾ, ਵਾਰਤਕਨੁਮਾ ਹੈ।ਸਿੱਧੀ, ਸਹਿਜ, ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ 'ਅਣਜਾਣ' ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਖ਼ਾਸ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਪਾਸਾ ਵੱਟਦੇ ਹਨ। ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ 'ਸ਼ਬਦ'; ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।ਵਾਰ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਅਪਮਾਨ ਸਹਿੰਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕਲਮ, ਅਸਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। *ਡਾ ਐਨ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ*

> *'ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਸੁਹਜ ਚੋਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਗਲ਼ੇ -ਸੜੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਪਰ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਚੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਨਿਰਾਸ਼ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਨੂੰ ਲੜਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।*[12]

8.2 ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਕਲਮ-ਬੋਲ ਪਾਤਰ, ਘਟਨਾ, ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾ ਕੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੁੱਲਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:

> *ਛੱਤ!.. ਕਾਹਤੋਂ ਸਾਡੇ ਫੱਟਾਂ 'ਤੇ ਲੂਣ ਭੁਕਦੇ ਓ...ਛੱਤਾਂ ਆਲ਼ੇ ਘਰ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਐ..(ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕੁਰਸੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ).. ਔਹ ਬੋਰੇ 'ਚ ਪਿਆ ਉਹ ਝੰਡਾ...ਲੈ ਜਾਵੀਂ..ਜੇ ਮੈਂ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਆਖੇਂਗਾ ਕਿ ਝੰਡਾ ਭਿੱਟਿਆ ਗਿਆ।'*[13]

ਇਸ ਨਾਟ-ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵੇਲੇ ਸੀ ਬੀ ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚੁਨੌਤੀ' ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰੇ ਵੱਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> *ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸਮਾਂ/ਭਿੜਾਂਗੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ/ ਦੌੜਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ/ ਜਿੱਤਾਂਗੇ ਬਾਜ਼ੀ /ਤੋੜਾਂਗੇ ਦਰਪਣ ਤੁਹਾਡਾ/ ਸੁਣੋ ! ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਆਹਟ/ ਹਵਾ ਦਾ ਰੁੱਖ ਪਹਿਚਾਣੋ !ਪਹਿਚਾਣੋ!! ਪਹਿਚਾਣੋ!!!* [14]

9. ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾ: ਪ੍ਰਤੀਕ/ ਵਿਹਾਰ

9.1 ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਫੈਲੀ ਭਿਆਨਕ ਗ਼ੈਰ -ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੇ 'ਪ੍ਰਤੀਕ' ਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰੂਰ ਜੀਵਨ ਪੱਧਤੀ ਚੋਂ ਚੁਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹ; ਪਾਠਕ-ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਦਿਮਾਗੀ ਸਤਰ ਨੂੰ ਠਕੋਰਦੇ ਹਨ। ਕਬਾੜ, ਕਾਪੀ, ਕੇਲਾ, ਕੋਲਾ, ਕਮੀਜ਼ ਬੋਰੀ, ਦੀਵਾ, ਝੰਡਾ, ਅਧੀਏ ਪਊਏ, ਚੁੰਨੀ, ਪੱਗ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਵੱਜੋਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਗਵਾਉਂਦੇ ਨੇ।

9.2 ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਏ ਦੀ ਬੋਰੀ 'ਚੋਂ ਵਸਤਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ; ਮੰਚ -ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ -ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਟਕੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਠੋਸ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਾਵਿ- ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਵੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਤਰਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਵੇਗਮਈ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> *'ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਜਵਾਕਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰੁਮਾਲ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ... ਬੀਬੀ ਕਿਸੇ ਖੇਸੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਟੋਟਾ ਕੱਟ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜੂੜੇ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿੰਦੀ ...ਫਿਰ ਕੋਈ ਸੇਬਾ ਜਾਂ ਰੱਸੀ ਲੱਭ ਕੇ ਬੰਨ ...ਦਿੰਦੀ ਮੈਂ ਆੜੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਖੇਡਣ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ... ਬੀਬੀ ਗਲੀ 'ਚ ਖੜ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, "ਮੇਰਾ ਲੱਛੂ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਐ, ਸਰਦਾਰ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ"*[15]

10. ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾ: ਨਾਟ-ਮੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ/ ਚੁਣੌਤੀਆਂ

10.1 ਇਹ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਯਾਦ ਆਉਂਦੈ ;ਜਿਸਨੇ 'ਕੰਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹੜਾ' ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ।ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੰਚ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਤਤਕਾਲੀ, ਸਮਕਾਲੀ ਮਸਲੇ ਉਠਾਏ।ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ, ਪੇਂਡੂ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ।ਡਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਚ-ਟੋਲੀ ਦਾ ਅਦਾਕਾਰ ਹੈ।ਅਸਰ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸਾਂ ਤੱਕ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਦਾਕਾਰ ਬਣ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ 'ਕੁਰਸੀ' ਅਤੇ 'ਬਾਊ' ਦੀ 'ਪੁਜੀਸ਼ਨ' ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ: ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ

'ਮੰਚ ਦੀ ਇੱਕ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਈ ਕਾਠ ਦੀ ਕੁਰਸੀ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਹੋਣ ਸਾਰ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੇਵਕ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਕੇ ਭਰਮ ਦੀ ਥਾਂ, ਭਰਵਾਸਾ ਸਿਰਜ ਕੇ ਵਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।' [16]

10.2 'ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਆ' ਇਕ ਪਾਤਰੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁ-ਪਾਤਰੀ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ-ਪੁਰਖਾ ਅਦਾਕਾਰ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਲੱਛੂ, ਬਾਪੂ, ਬੀਬੀ, ਪੁੱਤ, ਉਸਦੀ ਮਹਿਬੂਬ ਅਤੇ ਲੋਟੂ ਟੋਲੇ ਨੂੰ 'ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ', ਸਾਧਾਰਨ ਪਹਿਰਾਵੇ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਬਾੜੀਏ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਬੋਰੀ-ਵਸਤਾਂ ਸਣੇ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਅਦਾਕਾਰੀ- ਤਾਰੀਫ਼ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਪਲ ਪਲ ਬਦਲਦੇ ਰੰਗਾਂ, ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ, ਤਰਲਤਾ ਨਾਲ਼ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਹਾਵ- ਭਾਵ, ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਉਤਰਾਅ- ਚੜ੍ਹਾਅ, ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦੇ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਨਾਲ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੌਆਂ ਨੂੰ ਸਜਿੰਦ ਸਚਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਸਰੋਂ ਜਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਨਾਲ਼ ਚਮਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਅਭਿਨੇਤਾ ਅਵਿਰਲ ਨਿਰੰਤਰਤਾ, ਸਹਿਜ ਤੇ ਤਰਲ ਗਤੀ ਵਾਲੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਅ ਜਾਵੇ -ਇਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੰਝੇ ਹੋਏ ਸਿੱਧ- ਹਸਤ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਈ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਨਾ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। [17]

ਵਿਚਾਰਕ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਨੈਡਾ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ, ਸਹਿਯੋਗ, ਮੰਚ- ਸਮੱਗਰੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਦੁਰਗਮ ਕਾਰਜ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਮੰਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

10.3 ਨਾਟ-ਵਿਧਾ, ਹੋਰ ਵਿਧਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ: ਲਿਖ਼ਤ ਅਤੇ ਮੰਚ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਸਾਂਝ।ਪਰ ਬੀਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ 'ਮੰਚਮੁੱਖ' ਪੱਖ ਨੇ ਚੋਖੀ ਥਾਂ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।'ਮੰਚ-ਪ੍ਰਭਾਵ' ਲਈ 'ਇਕਲੌਤੇ ਅਭਿਨੇਤਾ' ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਨੇ।ਡਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਡਾ ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ, ਰਾਣਾ ਰਣਬੀਰ, ਅਨੀਤਾ ਸ਼ਬਦੀਸ਼ ਆਦਿ ਚੰਗਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਨੇ ਤਾਂ ਕੁਲਦੀਪ ਦੀਪ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਛੱਲਾ' ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ 'ਇਕ ਅਦਾਕਾਰ' ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਹਵਾਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਅਦਾਕਾਰ ਦਾ 'ਅਦਾ-ਹੁਨਰ'; ਲਿਖ਼ਤ ਨਾਲ 'ਰਚ-ਮਿਚ' ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ 'ਨਿੱਜਤਾ' ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਨਾਟ-ਗਰੁੱਪ ਅਤੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਮੰਚ-ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣਨ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ 'ਅਦਾਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਕਾਂ' ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ 'ਹੁਨਰਮੰਦ ਅਦਾਕਾਰਾਂ' ਦੇ ਮੰਚ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣਾ ਔਖੈ। ਨਵੇਂ ਸਮਿਆਂ ਨੇ ਨਵੀਨ-ਸਮੀਕਰਣ ਬਣਾਉਣੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ; 'ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਆ' ਦੇ ਨਾਟਕੀ-ਪਾਠ 'ਚ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ ;ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਚ 'ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

10.4 ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਿਯਮ 'ਲੇਖਕ-ਲਿਖਤਾਂ' ਨੂੰ ਜਾਤੀਗਤ ਪੀੜ੍ਹ, ਦਰਦ, ਅਨੁਭਵ, ਤਜਰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਨਿਯਮਾਂਵਲੀ ਦੇ ਕਈ ਸੂਤਰ ਨੇ।ਇਹ ਨਾਟਕ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ 'ਫਰੋਲਣ' ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਡਾ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਮੀਕੀ ਦੀ ਲਿਖ਼ਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ 'ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਅਨੁਵਾਦਤ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ 'ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਆ' ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

10.5 ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਰਿਬਲਿੰਗ, ਬਖ਼ਤਾਵਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ, ਸੰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਡਾਂਗ ਆਦਿ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਿਚ 'ਸੰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ' ਪਈਆਂ ਨੇ। ਲੱਛੂ ਦਾ ਬਖ਼ਤਾਵਰ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ, ਸਾਥ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ! ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ -ਸੰਵਾਦ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਮਾਗ' ਹੋਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ।

ਸਮਾਪਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵੱਜੋਂ ਕਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ;ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ 'ਬੌਧਿਕ' ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਸਮਾਜਕ ਸਮਾਨਤਾ' ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜਦੋਂਕਿ 'ਲੱਛੂ' ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।ਇਸ ਨਾਟ-ਕਿਰਤ ਦੇ 'ਮੰਚ- ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ' ਨੇ 'ਲੋਕਾਂ' ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਅਨੁਵਾਦਕ), ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਓਮਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਮੀਕੀ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2019, ਸਫ਼ਾ/17
2. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਆ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2025, ਸਫ਼ਾ/40
3. -ਉਹੀ-, ਸਫ਼ਾ/56
4. -ਉਹੀ-, ਸਫ਼ਾ/47
5. -ਉਹੀ-, ਸਫ਼ੇ/56-57
6. -ਉਹੀ-, ਸਫ਼ਾ/16
7. -ਉਹੀ-, ਸਫ਼ੇ/34-35
8. -ਉਹੀ-, ਸਫ਼ਾ/29
9. -ਉਹੀ-, ਸਫ਼ਾ/42
10. -ਉਹੀ-, ਸਫ਼ਾ/17
11. -ਉਹੀ-, ਸਫ਼ਾ/54
12. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਅਨੁਵਾਦਕ), ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਓਮਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਮੀਕੀ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2019, ਸਫ਼ਾ/54
13. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਆ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2025, ਸਫ਼ਾ/55
14. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਅਨੁਵਾਦਕ), ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਓਮਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਮੀਕੀ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2019, ਸਫ਼ਾ/89
15. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਆ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2025, ਸਫ਼ਾ/28
16. -ਉਹੀ-, ਸਫ਼ਾ /09
17. -ਉਹੀ-, ਸਫ਼ਾ/08

Cite this Article-

ਡਾ. ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (Dr. Chander Parkash), ਦਲਿਤ ਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਟ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ: ਲੱਛੂ ਕਬਾੜੀਆ (DALIT VEDNAWAN DA NAAT-PARGTAA: LACHHU KABADIA), *ਅਰਮਾਨ (ARMAAN), ISSN: 2583-9446 (O), Volume 3, Issue 3, July-September 2025, Page: 142-147.*

Journal URL: *www.armaan.org.in*

DOI: *https://doi.org/10.64119/armaan.vol.3.issue3.22*

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).